

Partikels: woordjes die het Nederlands markeren

Ton van der Wouden

In de taalles op school hebben ze het u waarschijnlijk niet verteld, maar het Nederlands is eigenlijk een partikeltaal (net als het Duits, trouwens). Spontaan gesproken Nederlands wordt gekruid en genuanceerd met partikels, kleine woordjes als *soms* (*zoek je soms iets?*), *ook* (*Wim wil ook meedoen*), *hè* (*gezellig hè?*) en *kijk, nou*, en *eens* (*kijk, nou moet je eens goed luisteren*) (ik heb het hier alleen over het onbeklemdoende *eens*, met een stomme *e* ('ns)). Ook goed geschreven schrijftaal kan vaak niet zonder partikels. Talen als het Engels hebben dat in veel mindere mate, vandaar dat vertaalde teksten nogal eens stroef aandoen doordat de vertaler te weinig of net de verkeerde partikels heeft gebruikt (de beste vertaling van *please sit down* is vaak *ga maar zitten* en niet *ga zitten alsjeblieft*).

Er is nog niet zoveel bekend over de Nederlandse partikels, omdat er niet veel onderzoek naar gedaan is. En dat heeft dan weer te maken met twee dingen: ze passen niet zo goed in het keurslijf van de traditioneel meer op het Latijn dan op het Nederlands toegesneden grammatica, en ze zijn (ten onrechte) lang opgevat als typisch voor spreektaal in plaats van schrijftaal, terwijl de taalbeschrijving (grammatica) zich vooral met de laatste variant van het Nederlands bezighield. Bovendien weten we er niet zoveel van omdat we voortdurend achter de feiten aanlopen: de gebruiksmogelijkheden van partikels en partikelcombinaties kunnen behoorlijk snel veranderen.

Al met al is het dan ook bijna vergeeflijk dat u in de nieuwste druk van Van Dale of van de *Algemene Nederlandse spraakkunst* (ANS) vergeefs zoekt naar een beschrijving van *best wel* (een combinatie die inmiddels overigens alweer best wel uit de mode lijkt te raken), dat de betekenis 'minstens' van *zeker* ontbreekt (*het Nederlands heeft zeker 200 partikels*), en dat u er ook niets vindt over het nieuwe gebruik van *zomaar* (*eens*), dat gecombineerd met *kunnen* zoiets als 'gemakkelijk' betekent (*dat zou zomaar eens kunnen*). En een ander gevolg van dit gebrek aan onderzoekstraditie is dat we niet weten hoeveel partikels onze taal heeft, of hoe we ze precies moeten definiëren. In dit stuk ga ik niet proberen die problemen op te lossen: hier wil ik vooral laten zien dat het nuttig is verschillende soorten partikels te onderscheiden, en dat dat op verschillende manieren kan gebeuren.

Partikels komen waarschijnlijk voor in alle soorten zinnen, waarmee niet gezegd is dat alle partikels ook in alle soorten zinnen voorkomen. Er bestaat bijvoorbeeld een gebruik van *soms* dat alleen in vraagzinnen voorkomt: normaal betekent *soms* ongeveer hetzelfde als 'weleens', maar dat is niet het geval in *zoek je soms iets?* of *weet u soms hoe laat het is?* Voor *niet* en *zeker* geldt iets vergelijkbaars: alleen in vragen hebben ze een gebruik waarin ze juist niet 'niet' en 'zeker' betekenen: *bent u niet mevrouw Verdonk* vraag je als je goede reden hebt om te denken dat de aangesproken persoon wél mevrouw Verdonk is, terwijl je *u bent zeker mevrouw Verdonk* gebruikt als je daar wel een beetje maar niet zo heel erg zeker van bent. Ook in bevelende zinnen vind je partikels die in andere soorten zinnen niet voorkomen of een andere betekenis hebben, zoals *eens* in *kom eens langs* (eerder een vrijblijvende uitnodiging dan een opdracht) of *maar* in *ga maar zitten* (dankzij *maar* meer een advies of het verlenen van toestemming dan een bevel).

Er zijn ook nog verschillen in partikelgebruik binnen het Nederlands: in het Noordoosten van Nederland heb je (net als in het Duits) een gebruik van *ja* dat zoiets als 'immers' betekent (*120, dat is ja een snelheid van niks*), en in Belgische varianten van het Nederlands vind je *al eens* waar het Noorden *weleens* gebruikt (*in vergelijking met de Nederlanders zijn de Belgen bijzonder braaf, want zeven procent van onze noorderburen sekst al eens achter het stuur*), en *alleszins* voor in elk geval (*Waar is er dit jaar alleszins geen geld meer voor? En waarvoor wel?*).

De plaats van partikels in de zin

Om het verhaal niet al te ingewikkeld te maken, beperk ik me in dit stuk verder tot mededelende hoofdzinnen uit het Nederlandse Nederlands. Om te beginnen ga ik na op welke

plaatsen in de zin we zoal partikels aantreffen. In de volgende paragraaf zal ik dan laten zien dat de plaatsmogelijkheden van partikels te maken hebben met hun betekenis of functie.

Voor mijn overzicht van de plaatsingsmogelijkheden van Nederlandse partikels gebruik ik het beschrijvend model van de ANS, dat uitgaat van vijf centrale en twee perifere zinsplaatsen. De centrale zinsplaatsen zijn gedefinieerd ten opzichte van twee polen. De eerste pool wordt gevuld door de persoonsvorm (*Max van Heeswijk mocht zich laten kussen door de rondemiss*), de tweede pool door de rest van de werkwoorden (*Max van Heeswijk mocht zich laten kussen door de rondemiss*). De eerste zinsplaats is direct links van de persoonsvorm (in dit geval gevuld door het onderwerp *Max van Heeswijk*), het middenstuk is alles tussen de twee polen in, en de laatste zinsplaats staat direct rechts van de tweede pool (hier gevuld door *door de rondemiss*). In het algemeen zijn alleen de eerste zinsplaats en de eerste pool verplicht gevuld (*U zeurt*), maar in informele spreektaal kan de eerste zinsplaats ook wel eens leeg blijven (*is goed! doen we!*). Verder onderscheidt de ANS nog twee perifere zinsdelen, zoals het onderstaande schema laat zien:

aanloop	eerste zinsplaats	Iste pool	Middenstuk	2de pool	Laatste zinsplaats	uitloop
<i>Z'n broer,</i>	<i>die</i>	<i>heeft</i>	<i>altijd al graag een glas bier</i>	<i>gedronken</i>	-	-
-	<i>Hij</i>	<i>zou</i>	<i>zich steeds weer</i>	<i>verzetten</i>	<i>tegen een dergelijk voorstel,</i>	<i>die kerel .</i>

De aanloop is de eerste perifere zinsplaats. Het zinsdeel dat daar staat, is per definitie niet echt deel van de zin; in de zin staat in het algemeen een verwijswoord dat het verband legt met het element in de aanloop. Dus in het eerste voorbeeld in het schema staat *z'n broer* in de aanloop en legt het verwijswoord *die* het verband. In *morgen dan ben ik de bruid* vinden we een bepaling van tijd in de aanloop, in *in Frankrijk, daar ben ik het gelukkigst* een bepaling van plaats, en in *levertraan, daar ben ik niet dol op* een voorzetselvoorwerp. Niet altijd staat het verwijswoord op de eerste zinsplaats, getuige zinnen als *kinderen, ik haat ze (ze achteraan)* en *levertraan, ik ben er niet dol op (er halverwege)*.

Nu is er een aantal partikels dat graag vooraan staat: *kijk* in *kijk, nou moet je eens goed luisteren*, *hé* als in *hé mijn fiets is gestolen* en *hè* zoals in *hè hier is het tenminste lekker warm*. Staan die partikels nu in de aanloop? Ik denk het niet: ervan uitgaande dat er hoogstens één zinsdeel in de aanloop kan staan, dan zien we aan een zin als *kijk, geld dat is er altijd geweest* dat het partikel vóór de aanloop (*geld*) kan voorkomen. Anderzijds heb je nog partikels als *alleen* die bij een zinsdeel horen en samen met dat zinsdeel de aanloop kunnen vormen, zoals in *alleen zijn zus die ontbrak op de begrafenis*. Ten slotte demonstreert een zin als *geld, hè, dat is er altijd geweest* dat sommige partikels tussen de aanloop en de eerste zinsplaats kunnen voorkomen. En het (niet eens bijzonder geforceerde) voorbeeld *kijk, alleen zijn zus hè, die ontbrak op de begrafenis* toont de ruime mogelijkheden van partikels in en rond de aanloop bij elkaar.

De meeste partikels kunnen niet in hun eentje de eerste zinsplaats vullen. Wel zien we dat partikels die bij een zinsdeel horen (zoals *alleen, vooral, zelfs*), samen met dat eerste zinsdeel op deze plaats kunnen voorkomen: *alleen zijn zus ontbrak op de begrafenis* of *vooral aan winterpeen heb ik een enorme hekel*. De zogenoemde voegwoordelijke bijwoorden (zoals *althans, echter, immers, nu*) zijn op te vatten als partikels die (soms) wel in hun eentje op de eerste zinsplaats kunnen staan, tenminste, sommige daarvan: een zin als *de kinderen zouden bier meenemen, echter heben ze het thuis laten staan*, met *echter* op de eerste zinsplaats, is lang niet voor iedereen acceptabel, maar *nu* in deze functie (waar het niet 'op het moment van spreken' betekent) is volkomen geaccepteerd: *In den beginne schiep God de hemel en de aarde. Nu was de aarde woest en ledig, en duisternis was op de afgrond*.

Diezelfde voegwoordelijke bijwoorden kunnen ook tussen de eerste zinsplaats en de eerste pool staan: *In den beginne schiep God de hemel en de aarde. De aarde nu was woest en*

ledig, en duisternis was op de afgrond of dat althans is wat ik denk, met het partikel *althans*. Dit soort zinnen is overigens wel tamelijk stijf, en lijkt beperkt tot (al of niet voorgelezen) formele schrijftaal. De functie van woordjes als *nu* en *echter* en *althans* is het leggen van verband in de tekst: een gespreksonderwerp (of, in vaktermen, *topic*) wordt letterlijk en figuurlijk naar voren gehaald. Het ligt voor de hand, de eerste voorbeeldzin (*In den beginne schiep God de hemel en de aarde*) te vervolgen met een tweede die ook over het opperwezen gaat. Partikels als *nu* daarentegen maken expliciet dat de tekst wordt voortgezet met een ander dan het meest voor de hand liggende topic.

De eerste pool van de zin is als gezegd de plaats van de persoonsvorm. Die persoonsvorm kan niet vervangen worden door een partikel, en bij mijn weten kan hij ook geen gezelschap krijgen van enig partikel: **ze zelfs zingt op de wc* is ongrammaticaal (wat wordt aangegeven met het sterretje voor de zin), en in *ze zingt zelfs op de wc* hoort *zelfs* bij *op de wc* en niet bij *zingt*, getuige het feit dat het mogelijk is *zelfs op de wc* in zijn geheel op de eerste zinsplaats te krijgen (*zelfs op de wc zingt ze*).

Tussen eerste pool en middenstuk kunnen geen partikels voorkomen. Dat betekent niet dat er helemaal niets tussen deze twee plaatsen kan staan: je kunt daar wel zogenoemde intercalaties, echte zinsonderbrekingen met een eigen melodisch patroon, krijgen (bijvoorbeeld *tenminste, dat denk ik in Marleen is - tenminste, dat denk ik - naar haar werk*).

In het middenstuk vinden we partikels op verschillende plaatsen. Partikels als *alleen*, die bij een zinsdeel horen, kunnen we aantreffen bij vrijwel alle zinsdelen in het middenstuk. Staan er veel zinsdelen in het middenstuk, dan hebben we vanzelfsprekend ook veel mogelijkheden (elk met zijn eigen betekenis). Neem bijvoorbeeld *Jip heeft Janneke 's middags met een boeketje bloemen op haar ziekbed bezocht*: daarin kunnen we het partikel *alleen* toevoegen aan *Janneke* (*Jip heeft alleen Janneke 's middags met een boeketje bloemen op haar ziekbed bezocht*), aan *'s middags* (*Jip heeft Janneke alleen 's middags met een boeketje bloemen op haar ziekbed bezocht*), aan *met een boeketje bloemen* (*Jip heeft Janneke 's middags alleen met een boeketje bloemen op haar ziekbed bezocht*), enzovoort.

Er is een andere groep partikels, en die komen we eigenlijk alleen in het middenstuk tegen, en dan niet zelden in een groepje (cluster) bij elkaar: *ik heb vandaag **eindelijk dan toch maar eens** de nieuwe Rosita Steenbeek gekocht* met vijf partikels op een rijtje. En het kan nog sterker: *ik zal morgen **nou dan toch eindelijk maar eens even** die boeken bij de bibliotheek gaan inleveren* met een stuk of zeven (*nou, dan, toch, eindelijk, maar, eens, even*). Ook dat is een acceptabele Nederlandse zin. In het algemeen lijkt het zo te zijn dat de oorspronkelijke betekenis van de meest linkse partikels in zo'n cluster verwijzend is (*nou* 'op dit moment', *dan* 'op dat moment'), dat de oorspronkelijke betekenis van die aan de rechterkant op de een of andere manier kwantificerend is (*even* 'voor een korte tijd', *eens* 'op een zeker moment'), en dat de betekenis van de partikels middenin het moeilijkst te omschrijven is. Als je een cluster van zo veel partikels achter elkaar hebt, dan ligt de volgorde om die reden dan ook meestal wel zo ongeveer vast. Andere varianten zijn doorgaan dan ook ongrammaticaal: **ik zal morgen nou eens dan toch eindelijk maar even die boeken bij de bibliotheek gaan inleveren* (met *dan* te ver naar rechts) en **ik zal morgen nou toch eindelijk maar eens dan even die boeken bij de bibliotheek gaan inleveren* (met *eens* te ver naar links) en datzelfde geldt voor de meeste andere variaties op de gegeven volgorde.

Deze partikels in het middenveld hebben bovendien een voorkeur voor de grens tussen oude en nieuwe informatie. Zo kun je *ik zal die boeken maar eens bij de bibliotheek gaan inleveren* gebruiken als we het al over *die boeken* gehad hebben en als wat ik met die boeken ga doen, de nieuwe informatie van de zin is. Anderzijds is *ik zal maar eens die boeken bij de bibliotheek gaan inleveren* op zijn plaats als we het nog niet over *die boeken* gehad hebben. Overigens is die voorkeur niet helemaal absoluut, en is het soms mogelijk met name langere clusters te doorbreken, getuige *ik zal morgen nou dan toch die boeken eindelijk maar eens even bij de bibliotheek gaan inleveren*.

De volgende positie die we moeten bekijken is die tussen middenstuk en tweede pool (waar de overige werkwoorden staan). Bij mijn weten kunnen daar geen partikels voorkomen. In een zin als *hij heeft haar zelfs uitgescholden* hoort het partikel *zelfs* bij het element in de

tweede pool, wat duidelijk blijkt uit het feit dat de combinatie (met enige moeite) in de eerste positie kan voorkomen: *zelfs uitgescholden heeft hij haar*.

Op de laatste zinsplaats kan niet zoveel staan: we vinden daar vooral voorzetselgroepen (*ik denk dat ik een boterham neem met pindakaas, ik heb getwijfeld over België*). We vinden er dan ook zelden partikels: **ik heb getwijfeld over zelfs België* is geen Nederlands, maar *ik denk dat ik een boterham neem met alleen pindakaas* is wel weer goed.

Tussen laatste zinsplaats en uitloop vinden we weleens partikels zoals *hè* en *hoor*: *hij zou zich steeds weer verzetten tegen een dergelijk voorstel, hoor, die kerel*.

In de uitloop vinden we een aantal van de partikels die bij een zinsdeel horen, zoals *zeker* (*sport en muziek zijn dure hobby's, zeker voor gezinnen met jonge kinderen*) en *vooral* (*Het is altijd aan te bevelen om de reputatie van een gebruiker te controleren, vooral als je van plan bent om geld te gaan sturen*).

En na de uitloop ten slotte vinden we andermaal woordjes als *hè*, *hoor* en *zeg*: *hij zou zich steeds weer verzetten tegen een dergelijk voorstel, die kerel, hoor*.

Plaats en functie

In het voorgaande heb ik laten zien dat je partikels vindt op vrijwel alle zinsplaatsen die de ANS onderscheidt, maar ook nog op een aantal andere: links van de meest linkse positie, rechts van de meest rechtse, en hier en daar tussen twee posities. Op grond van deze bevindingen zou je kunnen beargumenteren dat de Nederlandse hoofdzin meer posities bevat dan de ANS aangeeft, maar een uitwerking van die gedachte moet maar een andere keer gebeuren.

Als we een beetje afstand nemen en alle nuances verwaarlozen, dan kunnen we drie soorten partikels onderscheiden. In de eerste plaats hebben we partikels die bij een zinsdeel horen: hierboven zijn voorbeelden als *zelfs*, *alleen*, *vooral* en *zeker* aan de orde gekomen. Traditioneel heten deze woordjes focuspartikels; hun voornaamste functie bestaat eruit het zinsdeel waar ze bijhoren te benadrukken, er een contrast aan te geven. Dat wil zeggen: *Jip speelt met Janneke* en *Jip speelt zelfs met Janneke* betekenen ongeveer hetzelfde, maar de meerwaarde van *zelfs* is te suggereren dat Janneke voor Jip de minst waarschijnlijke was om mee te spelen; vervangen we *zelfs* door *alleen*, dan betekent de zin nog steeds ongeveer hetzelfde, maar is de suggestie juist dat Jip ook met anderen had kunnen spelen.

Om het nog wat ingewikkelder te maken: focuspartikels hoeven niet bij het zinsdeel te staan waar ze bijhoren. Neem een zin als *Jip heeft ook gelachen*: leggen we het accent op *ook*, dan hoort *ook* bij *Jip*, en dan suggereert *ook* dat Jip niet de enige was die gelachen heeft. Geven we *ook* daarentegen geen klemtoon, dan hoort *ook* bij *gelachen*, en dan suggereert de zin dat Jip ook andere dingen gedaan heeft.

De tweede categorie partikels die we kunnen onderscheiden, treffen we aan in het midden van het middenstuk. Deze woordjes staan bekend als modale partikels of schakeringspartikels. Zijn focuspartikels actief op het niveau van het zinsdeel, deze modale partikels zijn dat op het niveau van de zin: een woordje als *maar* in *ga maar zitten* geeft de goede verstaander een signaal dat er geen bevel gegeven wordt, maar eerder een advies. Op enigszins vergelijkbare wijze geeft de verliefde puber met *maar eens* in *ik ga maar eens naar huis* te kennen dat de mededeling niet als heel stellig moet worden opgevat, en dat ze graag bereid is zich te laten overhalen om nog even te blijven.

De derde categorie ten slotte treffen we aan buiten de door de ANS onderscheiden zinsplaatsen. In de literatuur heten ze 'discourse markers', en we zouden ze ook tekstpartikels kunnen noemen: ze geven aan hoe de spreker vindt dat de hoorder zou moeten reageren. Een paar voorbeelden: *kijk in kijk, nou moet je eens goed luisteren* betekent niet dat de toegesproken persoon moet kijken, maar dat hij of zij extra aandacht moet besteden aan wat er volgt. Anderzijds dicteren woordjes als *hoor* en *hè* aan het eind van een uiting wat voor soort reactie de spreker verwacht: *hoor* vraagt om instemming en duldt geen tegenspraak (*Frankrijk is een groot land hoor*), terwijl *hè* om bevestiging vraagt (*Frankrijk is een groot land hè*).

Belangrijkste literatuur

- Algemene Nederlandse spraakkunst (ANS)*, 2de druk, onder red. van W. Haeseryn e.a. (1997), Groningen.
- De Vriendt, Sera (1995), *Van geen kleintje vervaard*, Brussel.
- Foolen, Ad (1993), *De betekenis van partikels*, dissertatie Nijmegen.
- Kirsner, Bob (2003), 'On the interaction of the Dutch pragmatic particles *hoor* and *hè* with the imperative and infinitivus pro imperativo', in: Arie Verhagen en Jeroen van de Weijer (red.), *Usage-Based Approaches to Dutch*, Utrecht, 59-96.
- Schelfhout, Carla (2006), *Intercalations in Dutch*, dissertatie Nijmegen.
- Vismans, Roel (1994), *Modal particles in Dutch directives*, dissertatie VU Amsterdam.
- Wouden, Ton van der (1999), 'Smeermiddelen van de taal', in: *Onze Taal* 68, pp. 292-95.
- Wouden, Ton van der (2000), 'Focus on appendices in Dutch', in: *Linguistics in the Netherlands*, pp. 233-245.
- Wouden, Ton van der (2002), 'Partikels', in: *Nederlandse Taalkunde* 7, pp. 20-43.